

AZƏRBAYCANIN QARABAĞ REGIONUNDA TÜRK KÖKƏNLİ MADDİ VƏ MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT TARİXİNDƏN

Qasım Hacıyev ¹

ÖZƏT

Azərbaycanın dövlətçilik tarixi qədər onun regionlarından biri olan Qarabağın tarixi də qədim, mədəniyyət ənənələri zəngindir. Qarabağ regionu dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biridir. Azıx düşərgəsindən başlayan Quruçay, sonrakı Kür-Araz və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətlərinin biri digərini əvəz etməsi burada intensiv yaşayışın olduğunu təsdiq edir. Aparılmış tarixi-arxeoloji tədqiqatlar bu regionda həmin yaşayışın bütün aspektlərini şərh etməyə imkan verir. Eyni zamanda Qarabağ regionunda qədim, orta əsrlər, yeni və ən yeni dövrlərdə yaradılmış maddi və mənəvi mədəniyyət müasir tariximizin mədəni irsi kimi öz əhəmiyyətini saxladığı şərh edilir. Burada, şəhərlərin, tarix və mədəniyyət abidələrinin yaradılması, onların ölkənin və regionun tarixində yeri və rolu öz əksini tapır.

Açar sözlər: Qafqaz, Azərbaycan, Qarabağ, türk, mədəniyyət

FROM THE HISTORY OF TURKISH MATERIAL AND SPIRITUAL CULTURE IN THE KARABAKH REGION OF AZERBAIJAN

ABSTRACT

Source information, archaeological researches and ethnoarchaeological observations gives opportunity to the following of material culture of Garabagh. There is no doubt that the material and moral culture of Garabagh is the structure of the following of material culture of Azerbaijan people. This had been developed in accordance with the way of living, welfare standards and national moral peculiarity of Turkish origin people of Garabagh. Therefore, this culture played a role in the establishment and development of the material culture of the Azerbaijani-Turkish people.

Keywords: Caucasus, Azerbaijan, Karabakh, Turkish, culture.

---

¹ AMEA, Qafqazşünaslıq İnstitutu, şöbə müdiri, Azərbaycan Universiteti, prof.Dr.
gasimh@mail.ru

I. GİRİŞ

Adı ilk dəfə tarix səhnəsində “Qarabağ” kimi VII əsrdə adı çəkilən, XIII əsrdə geniş məlumat verilən Qarabağ adı türk dilində olan “Qara” – böyük və “bağ”- bağ sözlərinin birləşməsindən ibarətdir. Qarabağ regionu ilk orta əsrlərdə Qarabağ regionunda yerləşən böyük vilayətləri - Girdman, Sakasena, Uti, Paytakaran, Sisakandanı (indiki Qarabağı və Mil düzünün bir hissəsini) əhatə edirdi.

Antik mənbələrdə saklar, massagetlər, hunlar adlandırılan etnoslar bizim eradan əvvəl Kür və Araz hövzəsini (Qarabağ regionun mərkəzi) tutduqları bildirilir (Алиев – 1992, 238 с; Qumilyov – 1993, 450 s.).

Antik yazıçıların əsərlərində başlıca olaraq Qarabağın iqtisadi və mədəni tarixi öz əksini tapmışdır. Xüsusilə Strabonun «Coğrafiya»sı, Böyük Plininin «Təbiətin tarixi», Pomponiya Melin «Yerin təsviri», Plutarxın «Paralel canlı təsvir», Korneliya Tatsitin «Annallar», Ptolemeyin «Coğrafiya dərslisi», Dion Kassinin «Roma tarixi», Klavdi Elianın «Canlılar haqqında», Appianın, Kurtisi Ruffun, Arrian Flavinin və Yuli Solinin əsərlərində Albaniyanın tarixi coğrafiyası, əhalisi, təsərrüfatı və ticarəti, ictimai quruluş və mədəniyyətinə dair maraqlı məlumatlar verilmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq erməni müəllifləri Aralıq-Qara-Xəzər dənizləri arasındakı torpaqlarda erməninikindən başqa hər hansı dövləti tamamilə inkar edirlər. Onlar Albaniya dövlətinin olmaması, bu ərazilərin ermənilərə məxsus olması və uydurma «böyük Ermənistan»ın tərkibində olmasından bəhs edirlər. Ermənilər bu ərazilərdə avtoxton olmadıqları, onların əcdadlarının vaxtilə uzaq Balkanlardan gəldiklərini “unudurlar”.

II. MADDİ MƏDƏNİYYƏT

Tarixi araşdırmalar göstərir ki, Albaniyada erkən orta əsrdə (IV əsrdə) xristianlıq dini qəbul edildikdən sonra IV-VII əsrlər tikinti mədəniyyətini səciyyələndirən dini abidələr xristian arxitekturası tipində memarlıq üslubunda yaradılmışdır. Qəbələdə (Böyük Əmidli kəndi) alban məbədi, Laçında Ağoğlan məbədi, Kəlbəcərdə Qoşavəng (Xotavəng), Çahartağ məbədləri, Zakatalada Kilsədəğ, Mamrux və Qaxda Ləkit alban xristian məbədləri, o cümlədən Qarabağda - Ağdərədə Amaras (Qədim türk dilinə bu söz «Ağ hun» deməkdir), Ağdamda Govurqala (qeyri müsəlman - alban xristianlığına məxsus -Q.H.), Xocavənd alban kilsəsi (Sos kəndi), Ağcabədinin Təzəkənd yaşayış məntəqəsindəki üç nefli bazilikalı bina, Bərdə şəhərində aşkar olunmuş üç yarım dairəvi apsidalı məbəd xristianlıq dövrü tikinti memarlığını, habelə maddi mədəniyyətini səciyyələndirir (Hacıyev – 2010, 152 s.).

Orta əsr ərəb və farsdilli mənbələrdə hətta islam dininin Azərbaycanda qəbul edildiyi və sonrakı dövrlərdə Azərbaycanda müsəlman məscidləri ilə bərabər alban xristian məbədlərinin də mövcud olduğunu və qorunub saxlandığını göstərən məlumatlar verilir. Bu dinlər eyni bir xalq – Azərbaycan-Türk xalqı tərəfindən qəbul edilmiş, bu abidələr də həmin xalq tərəfindən yaradılmışdır.

Qarabağ regionun əsas əhalisi mənşə, dil və mədəniyyət baxımından min illərlə Böyük Qafqaz dağları ilə Araz çayı arasında yaşamış türk mənşəli etnoslar, onların etnik qruplarından ibarət olmuşdur. Azərbaycanın digər ərazilərindən fərqli olaraq, Qarabağ regionunda orta əsrlərdə dini ayrılığın meydana çıxması bölgədə sonralar böyük münaqişələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Albaniyada (Azərbaycan) xristianlığın müsəlmanlıqla əvəz olunduğu zaman Qarabağın dağlıq ərazisində yaşayan və xristianlıq dini ideologiyasına sitayiş etməkdə davam edən albanların xristian olmasından istifadə edərək, buraya XIX əsrdən etibarən 120 mindən çox erməni köçürülmüşdür (Шопен - 1852, 636 с.: Шопен 1896, 336 с.) Onlar yerli xristian albanları qriqoryanlaşdıraraq, assimliyasıya etmiş, hayklar adlandırmış, ərazini isə “hayk ölkəsinin bir hissəsi” kimi qələmə vermişlər. Vaxtilə sığınacaq tapdığı Azərbaycan torpaqlarını son dövrlərdə “Şərqi Ermənistan“ adlandıraraq həmin əraziləri tarixi vətənləri, erməni,). Onlar tədricən yerli xristian albanları qriqoryanlaşdırmış, assimliyasıya etmiş, hayklar adlandırmış, ərazini isə “hayk ölkəsinin bir hissəsi” mədəniyyəti məskənləri adı altında saxta tarix yaratmışlar (Вердиева - 2003, 167 с.).

Unutmaq olmaz ki, nəinki, Cənubi Qafqazda, ümumiyyətlə heç bir ərazidə antik (klassik) dövrdən sonra – 2 min ildən çox müddət ərzində erməni dövləti mövcud olmamışdır.

Qarabağ ərazisində müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif dinlərin mövcud olması (tanrıçılıq, zərdüştilik, xristianlıq və müsəlmanlıq) insan cəmiyyətinin ictimai həyatına ciddi təsir göstərmişdir. Bu, xalqın şəhərsalma mədəniyyətində, ictimai və dini binaların, tikinti komplekslərinin memarlıq üslubunda, şəhərlərin quruluşu və planlaşdırılmasında, habelə əhalinin məişətində, həmçinin mənəvi dünyasında müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Bu baxımdan Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi Qarabağda da xristianlıq və müsəlmanlığın biri digərini əvəz etməsi tikinti mədəniyyətində də özünü göstərmişdir.

Xristianlığın mövcud olduğu bir dövrdə meydana çıxmış İslam dininin Albaniyada qəbul edilməsi yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Çox keçmədən ölkənin hər yerində, o cümlədən Qarabağda məscid kompleksləri tikilmiş, Yaxın Şərq ölkələrində olduğu kimi, şəhərlər yeni üslubda yenidən qurulmağa başlanmışdır.

Azərbaycanın Qarabağ regionunda mövcud olan abidələr və tikinti qalıqları alban xristian və ondan sonrakı müsəlman Şərqi tipində yaranmış tikililərin həmin dövrün tikinti mədəniyyətini, memarlıq və incəsənət tiplərinin əlaqəsini və inkişaf ardıcılığını izləməyə imkan verir. Qarabağda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş müxtəlif tikinti qalıqları - daş sütun altlıqları, kapitellər, kirəmitlər və s. ilk orta əsrlər tikinti mədəniyyətini dərk etməyə əsas verir. Həmin dövrdə tikintilər qədim Parfiya tipindən miras qalmış dairəvi və Roma ənənəsinə uyğun düzbucaqlı formada davam etdirilmişdir.

Qarabağ regionunda tarix və mədəniyyət abidələri- qalalar, türbələr, körpülər və digər tikinti qalıqları Qarabağ regionunun, habelə Azərbaycanın bugünkü mədəniyyət ənənələrinin bünövrəsini təşkil etmişdir. Bu regionun tikintilərində memarlıq və incəsənətin inkişafı orta əsrlərdə geniş vüsət almışdır. Həndəsi və nəbati naxışlarla bədii gözəllik verilmiş sadə quruluşlu evlər öz dövrünün mədəni irsini əks etdirən maddi mədəniyyət nümunələri meydana çıxmışdır. Bu naxışlardan təkcə tikintidə deyil, həmçinin məişət əşyalarının hazırlanmasında və toxuculuqda da istifadə edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi saxtalaşdırmaq yolu ilə Qarabağı əzəli erməni torpaqları kimi qələmə verməyə səy göstərən erməni təbliğatçıları bilməlidirlər ki, Qarabağ heç bir zaman erməni torpağı olmamışdır. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində antik dövrdə formalaşmış, orta əsrlərdə inkişaf yolu keçmiş, şəhər mədəniyyətinin mühüm xüsusiyyətlərinin - şəhərsalma mədəniyyətinin, şəhər əhalisinin məişət səviyyəsinin, bütün sənət növlərinin inkişafını özündə əks etdirmiş, həmçinin mədəniyyətin inkişafına səbəb olmuşdur. Qarabağ ərazisində qədim şəhərlərin mövcudluğu barədə mənbələrin verdiyi məlumatı, Bərdədə, Govurqalada (Ağdam), Qaraköpəktəpədə (Füzuli), Ergi yaşayış yerində (Ağcabədi) və s. aparılmış arxeoloji tədqiqatlar da təsdiq edir.

III. MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT

Qarabağ ərazisi orta əsrlərdə bir-birini əvəz edən müxtəlif adlı – Sacilər, Saralilər, Eldənizlər, Hulakulər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar kimi Türk-müsəlman hökmdarların idarə etdiyi dövlətlərin tərkibində olmuş, XVIII əsrdə Qarabağ xanlığı yaranmış, xanlıq Rusiya tərtəfindən işğal edildikdən sonra çar Rusiyasının, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, sonra Azərbaycan SSR-in tərkibində olmuşdur.

Bütün müsəlman Şərqiində olduğu kimi Azərbaycanda da, o cümlədən Qarabağda mədəniyyət, elm və ədəbiyyatda yüksək inkişaf baş vermişdir. Bütün dövrlərdə Qarabağ Azərbaycanın iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən biri olaraq inkişaf etmişdir (Pontokaspi və Qafqaz Bölgəsi: ekosistemlərin birləşməsi və izolyasiyası şəraitində dəyişikliklər, canlıların filogenezi, geologiya, ekologiya və coğrafiyası 27-28 noyabr, 2020).

XVIII əsrdə Qarabağ xanlığının mərkəzi Şuşa Qarabağın mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir. Qarabağ Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli ədibləri olan Qasım bəy Zakir, Xurşudbani Natəvan, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov və Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Süleyman Sani Axundov kimi görkəmli mütəfəkkirlərin vətənidir (Hacıyev - 2010, 152 s.).

Şuşa şəhəri Azərbaycan musiqisinin beşiyi, həmçinin saz-söz sənətinin ocaqlarından biri olmuşdur. Şuşa şəhəri təkcə Azərbaycanın deyil bütün Cənubi Qafqazın konservatoriyası kimi tanınmışdır.

Qarabağda məşhur müğənnilər - Hacı Hüsü, Kərbəlayi Hüsü, Ələsgər Fərzəliyev, Cabbar Qaryağdı oğlu, Keçəçi oğlu Məhəmməd, peşəkar musiqiçilər - Malibəyli Həmid, Qurban Pirimov kimi musiqiçilərin Qarabağın musiqi mədəniyyəti tarixində xüsusi yeri vardır. Qarabağ dünya mədəniyyəti tarixinə ensiklopedik biliyə, yüksək istedadla malik olan və müsəlman aləmində operanın banisi Üzeyir bəy Hacıbəyli kimi dahi, Zakir Bağırov, Fikrət Əmirov, Zülfüqar Hacıbəyov, Süleyman Ələskərov, Əşrəf Abbasov, Soltan Hacıbəyov, Əfrasiyab Bədəlbəyli və Niyazi kimi böyük bəstəkarlar bəxş etmişdir (Hacıyev - 2010, 152 s.).

Məlumat üçün deyim ki, bu dövrlərdə Qarabağla bağlı mütəfəkkirlərin sırasında sözdə “vətən” təbliğatçıları olan ermənilərin bir nəfərinin belə adı yoxdur. Nə ədəbiyyat, nə musiqi, nə də mədəniyyət və incəsənətin hər hansı bir sahəsində bir erməninin adını tapmaq mümkün deyil.

XX əsrin əvvəllərində erməni separatizminin qarşısını almaq üçün heç bir tarixi, hüquqi əsası olmayan qeyri-qanuni Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaratmaqla münaqişə ocağının əsası qoyuldu. Bu vilayətin Ermənistanla birləşdirilməsi üçün Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları ilə çıxışlar edən erməni millətçiləri XX əsrin sonlarında törətdikləri pozuculuq fəaliyyəti, münaqişənin qızışdırılması və hərbi təcavüz ilə Azərbaycanlı-türk xalqına böyük bəlalar gətirdi. Müharibə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində maddi mədəniyyət abidələrinin taleyini təhlükə altında qoydu. Müharibə ərəfəsində abidələrin qeydinə qalmağa imkan belə olmadı. Muzey eksponatları və kitabxanaların köçürülməsinə imkan verilmədi. Davam edən vandalizm Azərbaycanın əsrlərlə qoruyub saxladığı tarixi abidələrin çoxunu məhv etdi. XX əsrin ən böyük faciəsini - Xocalı soyqırımını törətdilər. Ulu əcdadlarımızın tarixi yaddaş rəmzi olan məşhur Xocalı qəbiristanlığını texnika vasitəsilə darıtdılar. Mənfurlar

Onlar Şuşada qalmış Azərbaycan mütəfəkkirlərinin heykəllərini avtomat güllələri ilə deşik-deşik edərək təhqir etdilər. Şuşadakı muzeyləri, məscidləri və digər abidələri dağıtdılar.

Bəşəriyyətin ulu əcdadlarının beşiklərindən biri olan Azıx mağarasını ermənilər hərbi sursat anbarına çevrdilər. Müsəlmanlıq abidələri dağıdılıb yer üzündən sildilər, alban xristian abidələrini isə söküb saxtalaşdırdılar. Xalqımızın tarixi yadigarı olan Yelisey məbədi, Həsənriz məbədi, Ağoğlan məbədi və digər abidələrdə alban yazıları, nişanələri məhv etdilər. Həmin abidələrin albanlara məxsus əşyalarını dağıtdılar. Yelisey məbədinə saxlanmış Alban hökmdarı III Vaçaqanın qəbri və sovməsindəki yazını silərək məhv etdilər. İşğal etdikləri şəhərlərimizlə bərabər müsəlmanlıq abidələrini dağıdıb yer üçündən sildilər, alban-xristian abidələrini isə təmir adı altında görkəmini dəyişdirib saxtalaşdırdılar.

IV. SONUÇ

Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürən, Azərbaycan Respublikasının 20% ərazisi və 7 rayonunu işğal edərək 30 il işğal altında saxlayan Ermənistanın tarixi keçmişini xatırlasaq görərik ki, əvvəla Ermənilərin vətəni Balkanlar, tarixi Frakiya vilayətidir. İkincisi, ilk erməni dövləti Kilikiyada yaranmışdır, üçüncüsü, Cənubi Qafqaza ermənilər XIX əsrdə köçürülmüşlər. Cənubi Qafqazda erməni dövləti 1918-ci ildə, heç vaxt mövcud olmadığı bir yerdə - Qərbi Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yaradılmışdır. Ona görə də ermənilərin Qarabağ ərazisində nə dövlətçilik nişanəsi, nə maddi mədəniyyət abidəsi, nə də mənəvi mədəniyyətlərini təsdiq edən bir mütəfəkkir yoxdur.

Ermənilər Dağlıq Qarabağın tarixini məqsədli şəkildə saxtalaşdırmağa, mədəniyyətini mənimsəməyə çalışsalar da bu cəhdlərin qarşısı birdəfəlik alındı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin, şanlı Azərbaycan Ordumuzunun şücaəti, Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti cənab Receb Teyyub Erdoğanın qardaşlıq köməyi, siyasi və mənəvi yardımı ilə Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş əraziləri azad edildi, torpaqlarımız da, maddi mədəniyyət abidələrimiz də öz sahibinə - Azərbaycanlı-türk xalqına qayıtdı.

KAYNAKÇA

Azərbaycan tarixi, (1988), c.II, Bakı, s.15-21

Алиев, Камал (1992), Античная Кавказкая Албания, Баку, ss. 238.

Qumilyov, Lev (1993), Qədim türklər, Bakı, ss. 450 s.

Наси́ев, Qasım (2010), Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti (Azərbaycan, ingilis, fransız dillərində). Bakı, 152 s.

Pontokaspi və Qafqaz Bölgəsi: ekosistemlərin birləşməsi və izolyasiyası şəraitində dəyişikliklər, canlıların filogenezi, geologiya, ekologiya və coğrafiyası. //Multidisiplinar Beynəlxalq Konfrans (onlayn). Bakı, 27-28 noyabr, 2020.

Шопен, Иван (1852), Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург. 636.

Шопен, Иван (1896), Новые заметки на древнюю историю Кавказа и его обитателей. Санкт-Петербург 336 с.

Вердиева, Хаджар, Гусейн-заде, Рауф (2003), «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Баку 167 с.